

NUTQ AKTLARI DASTLABKI ILMIY ASOSLARING VUJUDGA KELISHI TARIXI

Gulnoza Rustamova Baxtiyor qizi
Badia Turaxanova Omonullayevna

*(UzDJTU universiteti, Lingvistika, magistranti) Graduate student of Uzbekistan
State University of World Languages*

Annotatsiya: *Ushbu maqola nutq akti nazariyasi alohida ta'limot sifatida dastlab qay tarzda shakllangani to'g'risida ma'lumot beradi. Nutq akti to'g'risida aniq xulosalarni chiqaradi. Undagi jarayonlarni misollarda ko'rib chiqadi. Bir necha tadqiqotchi faylasuflar J.Ostin, J.Searl, O.Pochepsov va boshqa pragmalingvistlar nazariyalariga asoslanib nutq aktlarini 3 bosqichli faoliyat sifatida tadqiq qiladi. Bular: lokutiv, illokutiv va perlokutiv harakatlardir.*

Kalit so'zlar: *XX asr, Oxford, Kembrij, lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya, lingvofalsaviy, gap, tasdiq.*

KIRISH. XX asrning oxirlarida nutq akti nazariyasi lingvofalsafiy ta'limot sifatida vujudga keldi. Nutq akti tushunchasi avvalroq ham Humboldt, Sh. Balli, K.Byuller, E.Benvenist, M.Baxtin kabi olimlarning ta'limotlarida mavjud bo'lgan, biroq nutq akti nazariyasi to'liq bir ta'limot sifatida ingliz mantiqshunos olimi J.Ostin, amerikalik psixolog J.Searl va boshqalarning tadqiqotlarida yuzaga keldi. Oksford va Kembrij universitetlarida faoliyat ko'rsatgan faylasuflar lisoniy faoliyatning ko'pvazifaviylikligiga va uning insonning hayot kechirish shakli bilan o'zaro chambarchas bog'liq ekanligiga e'tibor qaratishdi. Til insonlarning so'zlash yoki yozish harakatlarini bajarishi bilan bogliq bo'lib, bu harakatlarning bajarilishi jarayonida gap asl ma'nosidan tashqari, tasdiqlash, buyurish, ogohlantirish, va'da berish kabi mazmunni ifodalash imkoniyatini ham namoyon qiladi. Bu ma'nolar so'zlovchi shaxs tomonidan bajarilayotgan nutqiy faoliyat natijasi hisoblanadi. Shunday ekan, nutq akti- ma'lum muhitda, aniq maqsadni ifodalash uchun so'zlovchining tinglovchiga lisoniy murojaatidir.

Muloqot paytida hosil bo'ladigan nutqiy harakatlarni alohida lisoniy birlik sifatida talqin qilish va ularni mazmunan tasniflash fikrini birinchi bo'lib Oksford universiteti professori Jon Ostin targ'ib qilgan edi. U 1955 yilda Garvard universitetida tashkil qilinadigan an'anaviy «Uilyam Jeyms o'qishlari»dagi ma'ruzalarida ushbu muammoni o'rtaga tashlagan edi. Keyinchalik, bu ma'ruzalar 1962 yilda «So'zlar bilan qanday muomalada bo'lmoq darkor?» sarlavhasi bilan nashr qilinib borilgan.

J.Ostin falsafiy mantiq va an'anaviy grammatikada qo'llanib kelinayotgan «gap» va «hukm (tasdiq)» tushunchalarining ifodasidagi chalkashliklar qanday noqulayliklarga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkinligiga e'tiborini qaratadi.

Grammatik an'anada har qanday gap ham hukm yoki tasdiq bo'lavermasligi va savol, undov, istak-xohish yoki boshqa turdagi mazmunlarni ifodalovchi gaplar ham mavjudligi e'tirof etilgan. Ammo faylasuflar tilshunoslar bilan har doim ham bir xil fikrda emaslar. Grammatikalarda «hukmiy tasdiq» deb qaralayotgan gaplarning (shu o'rinda ogohlantirmoqchimizki, «hukmiy tasdiq» va an'anaviy grammatikadagi «darak gap» tushunchalari bir-birlarini to'lig'icha takrorlamaydi) ko'pchiligi kechayotgan voqealarning hech qanday tasdig'ini ifodalamaydi. Shuningdek, J.Ostinning yozishicha, ular «voqealar haqida axborot, xabar berish yoki yozib olish uchun mo'ljallanmagan». Natijada, Oksford faylasuflari gap mazmunining tahlilida o'ziga xos «to'ntarish» tayyorlashdi. J.Ostin va uning hamkablarining fikricha, har bir gap talaffuz qilinganida, o'z ma'nosi ifodasidan tashqari, ma'lum bir harakat bajariladi, ya'ni biror bir voqea haqida darak-xabar beriladi, bu xabar tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi, biror narsa iltimos qilinadi, taqiqlanadi va buyruq, maslahat, ijozat beriladi, va'da yoki taklif qilinadi hamda takalluf, minnatdorchilik izhor qilinadi va hokazo.

Demak, nutqiy akt - ma'lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishidir. Nutqiy akt mazmunining shakllanishi talaffuz qilinayotgan gap ma'nosining so'zlovchi va tinglovchi tomonidan muloqot matniga nisbatan «boyitilishi», idrok etilishi natijasidir. Mazmunining bu yo'sinda shakllanish jarayonini quyidagicha izohlash mumkin:

- *So'zlovchi
- *Tinglovchi
- *Ma'noning kontekstdagi o'zgarishlari
- *Gaplar nutqiy tizimi
- *Doimiy nutqiy ma'no

Yuqoridagi shakl guvohlik berishicha, nutqiy akt mazmunining tarkib topishi va uning voqelanishi bevosita so'zlovchining muloqot maqsadi, istagi bilan bogliqdir. Shu sababli bo'lsa kerakki, pragmatlingvistlar va mantiqshunoslar hozirgacha lisoniy belgilarning nutqiy aktlar ma'noviy tuzilishida tutgan o'rni haqida bir to'xtamga kelisha olmayaptilar. Jon Searlning bu borada aytgan fikrini olaylik: «Lisoniy muloqot birligi, odatda, taxmin qilganlaridek, simvol (ramz), so'z yoki gap emas, hatto simvol so'z yoki gapning belgisi ham emas, balki simvol, so'z yoki gapning *nutqiy akt ijrosi jarayonida yaratilish va qo'llanishidir*. Aniqroq qilib aytganda, gap belgisining ma'lum sharoitda yaratilish va qo'llanishi nutqiy aktdir va nutqiy aktlar lisoniy muloqotning asosiy va eng kichik (minimal) birligi hisoblanadi». Demak, nutqiy akt nazariyasi uchun gap tayanch birlik emas, undan tayyor «material» sifatida foydalanilmaydi. Aksincha, gap aynan nutqiy muloqot jarayonida yaratiladigan hodisa. Shunday ekan, nutqiy akt mazmuni to'lig'icha so'zlovchining muloqot maqsadi bilan bogliq bo'lib qoladi. J.Searlning nutqiy aktning muloqot tizimining asosiy, tayanch birligi sifatida qarash kerakligi haqidagi fikrini to'lig'icha quvvatlash mumkin. Ammo nutqiy aktning diskursni (muloqot matni)

tarkib toptiruvchi, tuzuvchi emas, balki uni qismlarga ajratuvchi hodisa deb talqin qilinishiga e'tirozimiz bor. Holbuki, lisoniy hodisalar talqinida ularning yaratuvchanlik imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratish lozim. Nutqiy akt ham bundan mustasno emas, u ham matn tuzish, murakkab muloqot birligi bo'lmish diskursni tarkib toptirish vazifalarini bajaradi. Nutqiy aktning bu turdagi vazifalarini aniqlash uchun intensiya tahliliga, ya'ni nutqiy harakat maqsadini aniqlashga yo'naltirilgan tahlilga murojaat qilmoq kerak. *lisoniy tahlil*da kommunikativ jarayonda voqelanadigan nutqiy faoliyatning so'zlovchi maqsadi, istagi bilan bogliq tomonlari o'rganiladi. Odatda, ushbu tahlil uslubi asoschilari har bir nutqiy harakatga yagona bir maqsadga (yagona intensiyaga) ega bo'lgan birlik sifatida qarash tarafdoridirlar. Ammo men Kiyev universitetining professori Oleg Georgeyevich Pochepsov fikriga qo'shilish istagidaman. Uning talqinicha, «nutqiy harakat va bu harakat vositasida voqelanadigan maqsad so'zlovchi ko'zlagan asosiy maqsadga erishishning faqatgina bir bosqichidir». Shuning uchun ham olim umumiy intensiyani ikki qismga ya'ni «*boshlang'ich intensiya (maqsad)*» va «*natijaviy intensiya*»ga ajratishni taklif qiladi. Intensional tahlilning bu turi haqiqatdan ham nutqiy aktning mazmunini to'liqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Masalan, «*Xalqaro aeroportga qanday borsam bo'ladi?*» gapi talaffuz etilganda, so'zlovchining boshlang'ich maqsadi tinglovchidan kerakli axborotni olish, ya'ni aeroportga qanday borishni bilib olishdir. Lekin asl niyat boshqacharoq: aeroportga yetib olish. Xuddi shu niyat oxirgi yoki natijaviy maqsaddir. Demak, nutqiy harakat bajarilishini ikki bosqichli jarayon sifatida qarash mumkin: birinchisida boshlang'ich maqsad ifodalansa, ikkinchisida natijaviy maqsad hosil bo'ladi.

O.G.Pochepsov boshlang'ich maqsad harakati gapning strukturaviy semantik xususiyatlariga asosan mos kelishini qayd etadi. Binobarin, «*Aeroportga qanday borsam bo'ladi?*» nutqiy tuzilmasining boshlang'ich intensiya akti so'rovdur, «*Bugun universitetda uchrashuv bo'ldi*» tuzilmasiniki - darak, xabar berish bo'lsa, «*Daftarinmi qaytar;*» tuzilmasida boshlang'ich intensiya so'zsiz, buyruq, talab qilishdir. Ammo natijaviy maqsad harakatlari birinchidan, son jihatidan ko'p, ikkinchidan, ular uchun gapning struktur-semantik tuzilishi hech qanday ahamiyatga ega emas. Natijaviy intensiyaning shakllanishi gaplarning nafaqat ma'no xususiyatlari, balki ularning faollashuv muhiti, nutq konteksti bilan ham bogliqdir. Boshqacha aytganda, natijaviy maqsad akti, lisoniy harakatlar bilan bir qatorda, nolisoniy harakatlarni ham qamrab oladi.

Nutqiy akt mazmuni lisoniy va nolisoniy xususiyatlar umumlashmasidan tashkil topishini barcha pragmatikistlar e'tirof etishadi. Ularning ko'pchiligi nutqiy aktga uch bosqichli faoliyat sifatida qaraydilar. Bu bosqichlarda uch xil harakat bajariladi. Ular - *lokutiv*, *illokutiv* va *perlokutiv* harakatlardir.

Biz muloqot jarayonida mazmundor lisoniy kalimani yaratamiz va uni talaffuz qilish yo'li bilan nutqiy faoliyat bajaramiz. Xuddi shu faoliyat ijrosi lokusiya yoki lokutiv aktdir. Agarda biror bir sabab bilan (tilni bilmaslik, gung (saqov) bo'lish)

mazmundor gap tuzilmasa va u talaffuz etilmasa, lokutiv harakat yuzaga kelmaydi. Masalan, «*Issiq choy damladim*» gapi faqatgina yozuvda qolsa, lokusiya yo'q. Ammo mazmundor gaplar bekordan bekorga tuzilavermaydi, ularni tuzishdan va talaffuz etishdan ma'lum bir maqsad ko'zlanadi (bu maqsad til sohibi ongida doimo mavjud). Ushbu maqsadning voqelanishi esa illokutiv akt natijasidir. Illokusiya shaxslararo (muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi) munosabatlarning ifodalanishidir. Masalan, yuqorida keltirilgan «*Issiq choy damladim*» gapini talaffuz etish vositasida shu voqea haqida xabar berish, choyga taklif qilish, suhbatdoshning qanday choy ichishini (issiq yoki sovuq) bilish kabi kommunikativ istaklarni ifodalash imkoni bor. «Illokusiya» tushunchasi nutqiy akt nazariyasida eng keng tarqalgan tushuncha bo'lib, nutqiy akt strukturasi markazida ham illokutiv harakat turadi. Hatto illokutiv akt to'lig'icha nutqiy harakatning muqobili sifatida qaralish hollari ham uchraydi va nutqiy aktlar tasnifi illokutiv maqsad ko'rsatkichlariga asoslanadi.

«Illokutiv akt» tushunchasi pragmalingsvistikada inson tomonidan nutqiy jarayonda va nutqiy faoliyat vositasida bajariladigan harakat sifatida ta'riflanadi. O.G.Pochepsovning ta'rificha, 1. Illokutiv harakatning ijrochisi (agenti) so'zlovchi yoki yozuvchidir; 2. Illokutiv akt nutq yaratilish faoliyatidan farq qiladi; 3. Illokutiv akt nutq yaratilish faoliyati jarayonida yuzaga keladi; 4. Illokutiv akt nutqiy faoliyat vositasida bajariladi. Aynan shu kommunikativ maqsaddan qaysi biri ma'lum sharoitda voqelanishiga nisbatan nutqiy tuzilmaning *illokutiv kuchi* aniqlanadi.

Har qanday muloqot harakati natijaviy (oxirgi) maqsadni ko'zlab bajarilishi haqida yuqorida aytib o'tildi. Bu maqsadga erishish uchun so'zlovchining nutqi tinglovchiga ta'sir o'tkazishi lozim. Nutqiy faoliyatning ta'sir o'tkazish bosqichi *perlokutiv akt* nomini olgan. Biz «*Issiq choy damladim*» gapi talaffuzining natijasini tinglovchi ushbu nutqiy harakatni biz istagan maqsadda (masalan, tinglovchi choyning issiqligini eshitib, uni ichishga rozi bo'lishida) qabul qilishida ko'ramiz. Demak, perlokusiya tinglovchi ongiga, his-tuygulariga va xatti- harakatiga ta'sir o'tkazish harakatidir.

XULOSA. Nutqiy akt mazmuni lisoniy va nolisoniy xususiyatlar umumlashmasidan tashkil topgan. Shuningdek nutqiy akt uch bosqichli faoliyat hisoblanib, ya'ni bu bosqichlarda uch xil harakat bajarilishi ko'riladi, ular - *lokutiv*, *illokutiv* va *perlokutiv* harakatlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammad Hakimov "O'zbek pragmalingsvistikasi asoslari" Toshkent, "Akademnashr" 2013
2. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. - М.: Прогресс, 1986.

3. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. - М., 1986.

4. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. - М., 1986.

5. Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. - М., 1986.

